

Stellenbosch Theological Journal 2015, Vol 1, No 2, 491–510
DOI: <http://dx.doi.org/10.17570/stj.2015.v1n2.a23>
Online ISSN 2413-9467 | Print ISSN 2413-9459
2015 © Pieter de Waal Neethling Trust

Triniteit, mannelijkheid en vrouwelijkheid – Een kritische analyse en zoektocht naar een verantwoordelijke methode

Leene, Alida Maria Jantina
Universiteit Stellenbosch
almatine@sun.ac.za

Abstract

Trinity, masculinity and the feminine – a critical analysis in search of a responsible methodology

Regarding the relationship between the Trinity and gender, theologians differ radically. This article first show how the Trinity is seen as a model for gender relationships from an immanent and economic point of view. Thereafter the critique of projection is discussed. In searching for a theological responsible method, the image of God is bought in as a key for understanding the creation of male and female. A Trinitarian and relational perspective on the image of God is helpfull in focussing on the relationship with God, rather than the relations in God.

Keywords

Gender, trinity, Imago Dei, language, subordination

1. Inleiding

De laatste jaren verschijnen zijn er steeds meer publicaties over de verhouding tussen mannen en vrouwen vanuit trinitarisch perspectief.¹ Met name het vraagstuk van subordinatie staat daarin centraal. Toch komt er vanuit verschillende hoeken ook kritiek op de verbinding tussen de twee onderwerpen. Omdat de uitkomsten zo verschillen wordt projectie

1 Dit debat is niet helemaal nieuw want ook in de kerkgeschiedenis worden verbindingen gelegd, bijvoorbeeld door Augustinus of de Cappadocische Vaders, maar in mindere mate dan vandaag de dag gebeurd.

verweten en tevens speculatie over het wezen van God. Daarom pleiten sommigen ervoor om de Godsleer en antropologie niet met betrekking tot de positie van mannen en vrouwen met elkaar in verband te brengen.²

In dit artikel staat de vraag centraal of die kritiek terecht is. Het eerste deel concentreert zich op de verschillende verbindingen vanuit de immanente en economische Triniteit met betrekking tot subordinatie tussen mannen en vrouwen. Daarna komt het beeld van God aan de orde omdat zij een belangrijke sleutel is in het nadenken over de verbinding tussen Godsleer en antropologie. Als zij trinitarisch wordt geïnterpreteerd wil dat niet zeggen dat er definities voor mannelijkheid en vrouwelijkheid uit afgeleid kunnen worden. God is immers noch mannelijk, noch vrouwelijk. In het laatste deel wordt een pleidooi gevoerd om meer aandacht te geven aan de relatie *tussen* God, mannen en vrouwen, eerder als het zoeken naar analogieën vanuit de immanente of economische Triniteit om de kans op projectie te verkleinen.

2. Subordinatie

In de debatten over subordinatie wordt met name vanuit de immanente Triniteit geredeneerd. Om die reden zal dat oogpunt eerst worden besproken. Toch zijn er ook voorbeelden waar de economische Triniteit gebruikt wordt als model voor de twee geslachten. Aan de hand van de gedachten van Tom Smail zal duidelijk worden hoe dat gebeurt. Daarna zullen de verschillende modellen worden geëvalueerd.

2.1. Immanente en economische Triniteit

De standpunten over hoe de relaties in de immanente Triniteit een voorbeeld kunnen zijn voor de relaties tussen mannen en vrouwen kun je grofweg in twee groepen onderscheiden. Het complementaire denken zegt dat er

2 Zoals Congdon, DW 2008. Trinity, Gender, and Subordination: A Response to the Trinitarian Argument for Complementarianism. [Online] http://www.academia.edu/7863514/Trinity_Gender_and_Subordination_A_Response_to_the_Trinitarian_Argument_for_Complementarianism. Michael Bird & Robert Shillaker. Subordination in the Trinity and Gender Roles: A Response To Recent Discussion. *Trinity Journal*. 29(2):267-283; RM Groothuis 2005. Equal in Being, Unequal in Role. Exploring the Logic of Woman's Subordination. In RW Pierce, RM Groothuis and GD Fee (ed). *Discovering Biblical Equality, Complementarity Without Hierarchy*. Downers Grove, Illinois. 329.

sprake is van wezensgelijkheid en eeuwige subordinatie van de Zoon aan de Vader.³ Op die manier zouden mannen en vrouwen in hun wezen ook gelijk zijn, maar niet in rol. Een bekend voorstander van deze benadering is Wayne Grudem.⁴ De egalitaire visie daartegenover stelt dat er slechts sprake is van tijdelijke onderdanigheid van de Zoon (als mens), en dat er om die reden geen eeuwige onderscheid is in rol tussen mannen en vrouwen. Een vertegenwoordiger van dit standpunt is bijvoorbeeld Kevin Giles.⁵ Bij deze vergelijkingen staan vooral de intratrinitarische verhoudingen centraal, waarin de economische verhouding wel een rol speelt maar slechts om te bepalen of er al dan niet sprake is van subordinatie in de Godheid.

De Schotse theoloog Tom Smail probeert de verhouding tussen mannen en vrouwen, naast het immanente, ook vanuit de economische Triniteit vorm te geven. Hij stelt dat de man de economische relatie van God met de wereld vertegenwoordigt, en de vrouw de immanente relaties in God zelf.⁶

-
- 3 Giles wijst erop dat dat er eigenlijk twee complementaire standpunten zijn: eeuwige subordinatie in wezen en subordinatie in rol. Maar in beide gevallen geldt subordinatie van de vrouw aan de man. Zie Kevin Giles, *The Trinity & Subordinationism. The Doctrine of God & the Contemporary Gender Debate*, Illinois 2002. Zie ook AMJ Leene. *Triniteit, antropologie en ecclesiologie. Een kritische bespreking van implicaties van de godsleer voor de positie van mannen en vrouwen in de kerk.* (Amsterdam 2013), 197-214, voor een uitgebreide bespreking van de verschillende standpunten.
 - 4 W Grudem, *Systematic Theology: An Introduction to Biblical Doctrine*. (Grand Rapids 1994), 459. Voor een uitgebreid debat waarin beide standpunten aan de orde komen, Jowers, W Dennis, en House, H Wayne, (ed.). *The New Evangelical Subordinationism? Perspectives on the Equality of God the Father and God the Son*. (Picknick Publications, 2012).
 - 5 Kevin Giles, *The Trinity & Subordinationism. The Doctrine of God & the Contemporary Gender Debate*. (Illinois, 2002).
 - 6 Tom Smail, *Like Father, Like Son, The Trinity Imaged in Our Humanity*. Grand Rapids, Michigan 2005, 248/9. Grenz maakt onderscheid tussen een huwelijksrelatie en vrijgezel-zijn naar respectievelijk immanent en economisch. Volgens hem is vrijgezel-zijn een gelijkwaardig krachtig beeld van een andere dimensie van de goddelijke realiteit, namelijk “the universal, nonexclusive, and expanding nature of the divine love”. Het huwelijk is exclusief, het vrijgezel-zijn is open. Grenz brengt het huwelijk in verband met intra-trinitarische verhoudingen en vrijgezel-zijn met de extra-trinitarische verhoudingen. Het gaat om Gods verlangen naar verbondenheid met mensen die exclusief is, maar tegelijkertijd ook open is voor iedereen. Het huwelijk is, aldus Grenz, te vinden in de schepping, het vrijgezel-zijn vindt haar theologische basis enkel in de heilsgeschiedenis en in de kerk. Om die reden verbindt hij dit laatste met de economische Triniteit. Dit zou verklaren waarom het huwelijk zo belangrijk was voor de komst van Christus, en minder na Christus’ komst (1 Korintiërs 7). De ecclesiologie speelt hierin een grote rol. Daarom geeft Grenz haar ook een cruciale plaats in het verstaan van het beeld van God. Toch valt er de nodige kritiek te leveren

De roeping van de man, aldus Smail, met zijn oriëntatie op de wereld, is om de Triniteit *ad extra* te weerspiegelen. Dit is volgens hem specifiek te zien in het werk van de Vader, die met zijn woorden een werkelijkheid buiten zichzelf schept.⁷ Wat de vrouw betreft is het haar roeping om met haar oriëntatie op menselijke relaties de persoonlijke relaties van de Triniteit te weerspiegelen. Dit ziet Smail vooral terug in het werk van de Heilige Geest: zoals de Geest de Vader en Zoon verenigt moet een vrouw zorgen voor de inter-humane relaties in de familie en de samenleving, zodat ze harmonieus zijn.

2.2. Evaluatie

Als vanuit de Triniteit bepaald moet worden hoe de relaties tussen mannen en vrouwen onderling idealiter dienen te zijn, kan over het algemeen gesteld worden dat de uitkomsten enorm verschillen. Dat verraadt dat de kans op projectie groot is. De mening over de positie van mannen en vrouwen wordt gemotiveerd door dit op een van de Personen van de Triniteit toe te passen.⁸ Wat het immanente denken betreft, is het opvallend dat de heilige Geest geen enkele aandacht krijgt bij voorstanders van subordinatie.⁹ Bij tegenstanders van subordinatie is dit anders. Vooral in de feministische theologie wordt de gelijkheid van mannen en vrouwen ook gezocht in de heilige Geest, daarover later meer.

Wat Smail betreft is het allereerst opvallend dat hij niet consequent is in zijn uitleg van mannelijk en vrouwelijk in relatie tot de Triniteit. De vrouw weerspiegelt volgens hem namelijk de hele Triniteit economisch, maar ook de Geest specifiek. De man weerspiegelt de hele Triniteit immanent en de Vader specifiek. Hoe het dan zit met Christus is niet duidelijk, alhoewel

op het onderscheid van Grenz. Het huwelijk heeft ook een plaats in de kerk en het lijkt hier weereens om een kopie denken te gaan. Tegelijkertijd worden de economische en immanente Triniteit teveel uit elkaar getrokken. Zie Stanley J Grenz, *Sexual Ethics. An Evangelical Perspective*. (Louisville, Kentucky 1990), 195.

7 Smail, *Like Father, Like Son*. 248.

8 Grudem zegt bewust te zijn van het feit dat elke vergelijking die je kunt maken niet volmaakt is. De Triniteit is altijd groter maar desondanks is hij van mening dat de twee met elkaar vergeleken kunnen worden, zie W Grudem, *Systematic Theology An Introduction To Biblical Doctrine*. (Zondervan, 1995), 455.

9 Zie Leene, *Triniteit, antropologie en ecclesiologie*, 199.

Smail deze eerder vrouwelijk lijkt te zien.¹⁰ Het indelen van mannelijk en vrouwelijk naar respectievelijk economisch en immanent geeft niet aan hoe de eenheid tussen hen is, enkel het verschil, want zij hebben volgens hem een eigen werkterrein. Daardoor wordt de Triniteit onverantwoord uit elkaar getrokken en gaat het enkel om een kopie denken zonder dat de relatie tussen de mens en de Drie-ene zelf aandacht krijgt. Om deze redenen is het te begrijpen dat theologen kritisch zijn op een verbinding.

Bird en Schillacker hebben kritiek op gevolgtrekkingen die op basis van de Triniteit worden genomen voor beide genders. Zij stellen dat het huwelijk tijdelijk is, in tegenstelling tot de eeuwige relatie die God kent. Daarnaast menen zij dat de Triniteit bestaat uit twee mannelijke Personen en een huwelijk uit een man en een vrouw.¹¹ Om die redenen concluderen zij dat de toepassing scheef gaat. Hun kritiek laat zien dat het belangrijk is om de kwestie van taal te bespreken want zij gaan er vanuit dat de eerste twee Personen van de Triniteit mannelijk zijn. Het lijkt bij Bird en Schillacker te gaan om exacte vergelijkingen, anders is er geen verband. Ook hierin is projectie zichtbaar. Ook Rebecca Groothuis is kritisch op de een te nauwe relatie tussen Godsleer en antropologie:

The human nature is not analogous to divine nature. God (three Persons sharing one divine nature) is a unitary being, while humanity (billions of persons sharing human nature) is a category consisting of a multiplicity of beings. There is an oneness in nature/ essence/substance between the Father and the Son that is absent from any male-female relationship.¹²

Groothuis stelt dat de eenheid van God dusdanig anders is dat zij niet als voorbeeld kan worden gebruikt voor de relatie tussen de verschillende seksen. Toch is dat maar de vraag. Een analogie wil niet zeggen dat er sprake moet zijn van een één op één relatie en dat de eenheid van God

10 Smail, a.w., 254.

11 Bird en Schillacker, a.w., 281. Ze geloven wel in een eeuwige onderdanige rol van Jezus maar willen dit niet doortrekken naar de mens toe.

12 Groothuis a.w., 329.

precies hetzelfde dient te zijn. Dit geldt ook voor het beeld van God, er is een gelijkenis, zonder dat er een volledige overeenkomst is.¹³

3. Beeld van God

Is het mogelijk om theologisch verantwoord na te denken over de Triniteit en de mens als mannelijk en vrouwelijk, zonder daarmee in oneigenlijke vergelijkingen en projecties te vervallen? In dit gedeelte zullen we onderzoeken of het beeld van God hierin tot hulp kan zijn. Zij gaat namelijk niet slechts over vergelijkingen maar ook over grenzen. Het beeld van God inbrengen maakt het debat niet per definitie eenvoudiger want hier ligt projectie net zo goed op de loer, zoals uit alle verschillende interpretaties uit de geschiedenis duidelijk is gebleken. De *imago Dei* is het grootste deel daarvan opgevat als het rationele in de (mannelijke) mens. Dat zorgde ervoor dat vrouwen uitgesloten waren, of slechts door de man als beeld van God werden gezien.¹⁴ De laatste jaren is er steeds meer aandacht voor een trinitarische en relationele interpretatie. Die interpretatie biedt ook ruimte voor het nadenken over mannelijkheid en vrouwelijkheid en daarom zal zij in het volgende deel worden besproken. Allereerst staat de vraag centraal of je het beeld van God überhaupt wel trinitarisch kunt interpreteren en vervolgens of het ook betrekking heeft op het mannelijk en vrouwelijk-zijn van de mens.

13 Volf zegt daarover: “Would it not be odd to claim there are no analogues to God in creation and yet to maintain, as Christian theologians must, that human beings are made in the image of God?”

And would it not be anomalous to insist that human beings, created for communion with the Triune of God and renewed through faith and baptism into the Triune Name ‘according to the likeness of God’ (Ephesians 4:24) should not seek to be like God in their relations?” Volf stelt dat het beeld ruimte geeft voor andere analogieën, maar hij geeft niet aan waarom dit zo zou zijn. Het lijkt mij dat het beeld-zijn niet zonder meer een vrijbrief kan zijn voor alle analogieën. Het verschil tussen een analogie en het beeld van God is dat het beeld een Bijbels scheppingsgegeven is, en dat zijn de meeste analogieën niet. Dit zegt nog niets over de inhoud van het beeld, maar geeft wel aan dat zij fundamenteel is en niet zomaar op één lijn kan staan met alle andere analogieën. Zie M Volf, *The Trinity in our Social Program the Doctrine of the Trinity and the Shape of Social Engagement*, *Modern Theology* 14(3) (July):404.

14 Zie voor de invloed van de filosofie op het Godsbeeld en mensbeeld, en ook de invloed van andere interpretaties op vrouwen, Leene 2013, 127-152.

3.1. Imago Trinitatis

Al had Augustinus een overwegend rationele interpretatie, hij is een van de eersten die spreekt van *imago Trinitatis* in plaats van *imago Dei*. Met name het voornaamwoord “ons” in Genesis 1:26, 27 zorgde ervoor dat hij het beeld trinitarisch interpreteerde. Veel hedendaagse theologen sluiten zich bij hem aan.¹⁵ Zo ziet Hoekema dit woord als een indicatie dat God niet als solitair wezen bestaat, maar als een wezen in gemeenschap met ‘anderen’.¹⁶ Het is volgens hem een hint naar de Triniteit toe. De Nederlandse Geloofsbelijdenis haalt ook Genesis 1:26 aan, als een eerste bewijs dat er meer dan één Persoon in de Godheid is.

Er zijn ook andere geluiden. Het ‘ons’ zou volgens anderen eerder een semantische reden hebben. De Nederlandse theoloog Ben Wentsel stelt dat het meervoud wijst op de volheid van Gods kracht en macht, daar *Elohim* (goden, God) zowel het enkelvoud als het meervoud in zich draagt.¹⁷ De auteur was volgens Wentsel zich de draagwijdte van het ‘ons’ nog niet bewust en daarom kan men deze tekst niet aanvoeren als directe grond voor de Triniteit.

Exegetisch en dogmatisch gezien is er geen enkele reden om het beeld van God niet trinitarisch te interpreteren. God is ook immanent trinitarisch, niet pas sinds de incarnatie. In Genesis (1:2,3,6,9,11) blijkt dit uit de aanwezigheid van het Woord en de Geest. Johannes 1:1-3 bevestigt dat het Woord in Genesis 1 verwijst naar Jezus. In het licht van de gehele Schrift is het daarom noodzakelijk om God als trinitair te zien en het beeld ook zo te interpreteren.

15 Cynthia McCall Campbell, *Imago Trinitatis: an Appraisal of Karl Barth's Doctrine of the Imago Dei in Light of his Doctrine of the Trinity*. Uitgever onbekend 1981. J Moltmann, *Gott in der Schöpfung: ökologische Schöpfungslehre*, München 1985; Stanley J Grenz, *Social God and Relational Self*, 2001; MS Medley, *Imago Trinitatis, Towards a relational understanding of becoming human*, Maryland 2002; T. Smail, *Like father, like son. The Trinity Imaged in Our Humanity*. Grand Rapids, Michigan 2005.

16 A Hoekema, *Created in God's Image*, Grand Rapids 1986, 12.

17 Het zou ook kunnen wijzen op consult met de engelen zoals te zien in Genesis 3:22: ‘Als één van Ons’. Maar deze uitleg moet worden afgekeurd omdat er in Genesis 1 niets expliciet over engelen staat B Wentsel, *Hij-is-er-bij. Handboek Bijbelse geloofsleer*. Deel I, Kampen 2006, 379.

De trinitarische interpretatie van de *imago Dei* staat in nauw verband met relationeel denken. Stanley Grenz zegt in zijn boek, *The Social God and the Relational Self*, dat niets meer invloed heeft gehad op de theologische antropologie dan de herontdekking van de triniteitsleer.¹⁸ Gijsbert van den Brink stelt:

Wanneer God als het ‘hoogste zijn’ relationeel bepaald is, zou dat dan geen consequenties moeten hebben voor de wijze waarop we aankijken tegen ons mens-zijn en de ordening van onze samenleving?¹⁹

De relationele interpretatie heeft ervoor gezorgd dat er meer aandacht kwam voor de geslachtelijkheid van de mens, al is niet iedereen ervan overtuigd dat de *imago Trinitatis* iets te zeggen heeft voor de menselijke geslachtelijkheid. Daarom is het belangrijk om te bespreken of het beeld van God wel van betekenis kan zijn in het nadenken over de geslachtelijkheid van de mens.

3.2. Mannelijk en vrouwelijk

Velen zijn het er over eens dat het beeld van God uitgangspunt dient te zijn in het nadenken over de positie van mannen en vrouwen, al geven zij minimaal aandacht daaraan.²⁰ Karl Barth was één van de eersten die het beeld verbond met mannelijk en vrouwelijk. Voor Barth is het logisch dat er een connectie is tussen de *imago Dei* en seksualiteit.²¹ Vele exegeten en theologen volgen hem daarin.²² De oudtestamenticus Phyllis Trible

18 Grenz, *Social God*, 3

19 G van den Brink, De hedendaagse renaissance van de triniteitsleer. Een oriënterend overzicht. *Theologia Reformata* Vol 46, (2003), 224.

20 JJ Schreuder, *Dienende mannen en vrouwen in het huwelijk en in de kerk*, Woord en Wereld 85 2010, 21; J Hoek heeft aan zijn boek de titel: *Man en vrouw naar Gods beeld* gegeven. Toch gaat het maar in drie bladzijden (21-23) over het beeld van God. C Den Boer, *Man en vrouw in Bijbels perspectief. Een Bijbels-theologische verkenning van de man-vrouw verhouding met het oog op de gemeente* (Kampen 1985), 38-42.

21 Karl Barth, *Die Kirchliche Dogmatik III/1. Die Lehre von der Schöpfung* (Zürich 1957) 195. Barth komt niet enkel exegetisch tot deze conclusies maar vooral door zijn verstaan van de *Ich-Du*. Daarop heeft hij veel commentaar gekregen. Ook vat hij de relatie tussen mannen en vrouwen op als hiërarchisch.

22 PK Jewett, *Man as male and female, a study in Sexual Relationships from a Theological Point of View* (Michigan 1975). T Finley, The relationship of woman and man in the Old Testament, in *Women and Men in Ministry*, RL Saucy & JK TenElshof, (red.). A

schrijft dat mannelijk en vrouwelijk structureel gezien overeenkomen met 'naar het beeld van God'.²³ Ze ziet een formeel parallellisme die wijst op een semantische overeenkomst. Genesis 1:27 is een poëtische tekst waarbij de regels één en twee een chiasme vormen. Dit betekent dat mannelijk en vrouwelijk iets zeggen over het beeld van God.

Toch zijn er ook andere geluiden. Phyllis Bird, ook oudtestamenticus, meent dat het mannelijk en vrouwelijk in de tekst verwijst naar seksualiteit die dieren ook hebben en niets zegt over God.²⁴ Seksualiteit is volgens haar juist datgene wat mensen anders maakt dan God, en heeft eerder te maken met de opdracht en zegen van vruchtbaarheid en voortplanting. Dit lijkt lijnrecht tegenover Tribble te staan, maar dit is niet helemaal het geval. Beide menen dat de seksuele verscheidenheid van de mens geen functie heeft in de beschrijving van God, want God is niet mannelijk en/of vrouwelijk.²⁵ Het zegt volgens Tribble echter wel iets over het *beeld* van God:

De beschrijving van mannelijk en vrouwelijk is het waarnemen van het beeld van God; het waarnemen van het beeld van God is een glimp zien van Gods transcendentie'.²⁶

De exegetische keuzes van Bird zijn niet overtuigend. Zo is haar verwijzing naar de overeenkomst met dieren te bekritisieren want in Genesis 1 wordt niet verhaald van een mannelijk en vrouwelijk geslacht bij dieren. Deze wordt

Complementary Perspective (Chicago 2001), 51; G Bilezikian, *De kerk als gemeenschap. Hoe onderlinge verbondenheid het kenmerk van de gemeente kan worde* (Hoornaar 2001), 21; J Moltmann, *Gott in der Schöpfung: ökologische Schöpfungslehre* (München 1985), 222-230, 239-247; J Fokkelman en W Weren, *Algemene inleiding. Oog in oog met de tekst zelf, in De Bijbel literair. Opbouw en gedachtengang van de Bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties*, J Fokkelman & W Weren, (red.) (Zoetermeer 2003), 15; A Atkins, *Split Image, male and female after God's likeness* (Grand Rapids, Michigan 1987), 11; J Van Genderen en WH Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* (Kampen 1992), 299.

23 P Tribble, *God en sekse-gebonden taalgebruik* (Hilversum 1988) 26.

24 PA Bird, *Sexual Differentiation and Divine Image in the Genesis Creation Texts*, in *The Image of God, Gender Models in Judaeo-Christian Tradition*, J Fokkelman, & W Weren, (red.) (Minneapolis 1995), 6.

25 Het is belangrijk om onderscheid te maken tussen het seksuele en relationele. God is niet mannelijk of vrouwelijk, maar het mannelijke en het vrouwelijke zeggen beide ideematig iets over God. Zie WJ Ouweneel, *De schepping van God, ontwerp van een scheppings-, mens- en zondeleer* (Heerenveen 2008), 100.

26 Tribble, *a.w.*, 30.

alleen bij de mens genoemd. Maar belangrijker is dat er hermeneutische argumenten ontbreken. Als het beeld betrekking heeft op de mens, en deze mens is mannelijk en vrouwelijk, kan je dat niet ignoreren. Er bestaat niet zoiets als een gender-neutrale mens, zonder dat daarmee gezegd wordt dat het gezamenlijke mens-zijn onbelangrijk is. Om dieper in te gaan op de verbinding tussen gender en het beeld-zijn is verdere aandacht voor de betekenis van relationaliteit van belang.

4. Relationaliteit

Als mannelijkheid en vrouwelijkheid van betekenis is om het beeld van God te begrijpen en we deze ook trinitarisch moeten opvatten, zal eerst moeten worden vastgesteld wat de trinitarische namen inhouden. Daarna komt de betekenis van relationaliteit aan de orde. De gedachten van Miroslav Volf zullen in dit gedeelte als gesprekspartner dienen.

4.1. Taal

Aangezien Vader en Zoon mannelijke namen zijn, roept dat de vraag op wat dit zegt over God en welke implicaties dit heeft voor het denken over de mens als mannelijk en vrouwelijk. Mary Daly ging zo ver door te stellen dat, als God mannelijk is, het mannelijke God is.²⁷ Zodra er gender aan God gekoppeld wordt heeft dat invloed op de praxis. Taal is ten diepste een theologische vraagstuk.²⁸ Volgens Torrance vormen woorden de manier waarop concepten worden gebruikt en daarom kan Godstaal een disfunctioneel of een functioneel effect hebben.²⁹ Marc Cartledge beschrijft de resultaten van een recent onderzoek naar het godsbeeld en mensbeeld in Engeland.³⁰ Hij toont aan dat er een duidelijk verband is tussen de twee.

27 M Daly, *Voorbij God de Vader. Op weg naar een feministische bevrijdingstheologie* (Amersfoort 1983), 19.

28 Torrance, *Call No Man Father!*, 181. Taal is niet enkel een epistemologisch, filosofisch of semantisch probleem is maar vooral ook een ethisch vraagstuk.

29 A.J Torrance, *Call No Man Father!': The Trinity, Patriarchy and God-talk*, in *Gospel and Gender, a Trinitarian Engagement with Being Male and Female in Christ*, DA Campbell (ed). (New York 2003), 180.

30 MJ Cartledge, *God, Gender and Social Roles: A Study in Relation to Empirical Theological Models of the Trinity*, *Journal of Empirical Theology* 22 (2009):117-141. Zie ook: Annie Imbens-Fransen, *God in de beleving van vrouwen* (Kampen 1995).

Juist om die reden is het nodig om voorop te stellen dat God Geest is (Joh. 4) en geen geslacht kent zoals mensen dit kennen. Daarmee is echter de vraag nog niet beantwoord wat met de termen Vader en Zoon bedoelt wordt. Er zijn twee uiterste visies te onderscheiden, namelijk metaforisch en geopenbaard. In het metaforische denken is alle ruimte om de namen te vervangen met andere termen. Vooral de Amerikaanse Sallie McFague wordt vaak in verband gebracht met metaforisch taalgebruik.³¹ Taal is volgens haar een menselijke constructie en kan daarom aangepast worden. Ze kreeg veel bijval van onder andere Stanley Grenz en de feministische theologe Elizabeth Johnson, die meent dat trinitarische taal, zoals alle religieuze taal symbolisch is, voortgekomen uit de ervaring van redding en niet functioneert in een letterlijke zin.³² Daarin is geen onderscheid tussen bijvoorbeeld Vader of Licht. Johnson spreekt van Moeder-Sophia, Jezus-Sophia en Geest-Sophia.

De geopenbaarde visie stelt dat de namen iets zeggen over Gods wezen en dus onvervangbaar zijn. De protestantse theoloog Thomas F. Torrance verdedigt dit door te stellen dat openbaring in essentie voor altijd en eenmalig is, omdat er niet meerdere openbaringen of goden kunnen zijn.³³ Daarin valt volgens hem niets te kiezen. De namen van de Triniteit zijn, aldus Torrance, de enige woorden die zeggen wie God in zichzelf is, anders trek je Gods authenticiteit in twijfel.

4.2. Projectie

In beide gevallen zijn de gevaren van projectie groot. Bij het geopenbaarde denken kan het gebeuren dat het Vader-zijn als prototype wordt gesteld voor aardse vaders. Moltmann-Wendel en Moltmann zijn daar bang voor en daarom wijzen zij op het onderscheid tussen goddelijk vaderschap en menselijk vaderschap.³⁴ Jezus stelt in Matteüs 23:9: 'En noem niemand op

31 S McFague, *Modellen voor God, nieuwe theologie in een bedreigde wereld* (Zoetermeer 1994).

32 Stanley J Grenz, *The Social God and the Relational Self, a Trinitarian Theology of the Imago Dei* (London 2001), 8; EA Johnson, To Let the Symbol Sing Again, *Theology Today* 54, No. 3 (1997):306.

33 TF Torrance, The Christian Apprehension of God the Father, in *Speaking the Christian God, the Holy Trinity and the Challenge of Feminism* (Michigan 1992): 139.

34 E Moltmann-Wendel en J Moltmann, *Humanity in God* (New York 1983), 103. Zie ook FO van Gennep, *De terugkeer van de verloren Vader. Een theologisch essay over het vaderschap en macht in cultuur en christendom* (Baarn 1989). Hij schrijft over de verhouding tussen goddelijk Vaderschap en menselijk vaderschap.

aarde vader, want jullie hebben maar één Vader, de Vader in de hemel'. Al openbaart God zich door die naam, dat betekent niet dat het zondermeer toegepast kan worden op mensen. Bram van de Beek deelt deze mening als hij zegt dat Vader-zijn naar gezag en macht verwijst en dat het onmogelijk is om goddelijke autoriteit te claimen voor natuurlijke vaders.³⁵

Toch is er bij het metaforische denken net zo goed, en misschien nog wel een grotere kans op projectie. Vaak wordt bewust gezocht naar inclusieve namen die aansluiten bij de ervaring van vrouwen. Kathryn Greene-McCreight gaat uitgebreid in op Johnson's begrip van taal. Ze noemt het een conceptuele knoop als nieuwe taal een nieuwe aankleding is voor dezelfde prelinguïstische religieuze ervaringen.³⁶ Ook blijft de verhouding tot de Schrift lastig. Waar grenzen van en onderscheid tussen God en mensen liggen is vaak niet duidelijk. Moltmann en Moltmann-Wendel gebruiken het voorbeeld van een ezel als ze duidelijk maken wat het ontbreken van grenzen aan taal kan betekenen. Als alle mannen God als Vader zouden zien en vrouwen God als Moeder, hoe zouden ezels God dan zien?³⁷

Een meer gebalanceerde visie is te vinden bij de Nederlandse theologe Kune Biezeveld. Ze legt uit dat er zekere criteria moeten zijn voor de namen van de Triniteit.³⁸ Op die manier zoekt zij naar grenzen waarin ze dicht bij de Schrift wil blijven en tegelijkertijd het contrast en de relatie met de aardse werkelijkheid voor ogen houdt. Biezeveld trekt de conclusie dat voorop blijft staan dat God zichzelf openbaart als degene die onbegrijpelijk is: "JHWH". Het wezen van God wordt samengevat in die onuitsprekelijke naam. Volgens Biezeveld moet elk denken vanuit de wezenstriniteit verbonden zijn met het besef dat onze woorden nooit samenvallen met het wezen van God,

35 Van de Beek meent dat "Moeder" niet kon worden gebruikt omdat de naam Vader vooral naar een gezagsrelatie wijst in de patriarchale cultuur. Volgens hem gaat het bij het woord *Abba* eerder om gezag dan intimiteit. Van de Beek meent dat pas in een cultuur waarin vrouwen eenzelfde gezag hebben als mannen, het begrip Moeder kan worden gebruikt. Zie A van de Beek, *Schepping. De wereld als voorspel van de eeuwigheid* (Baarn 1996), 254, 256.

36 Kathryn Greene-McCreight, *Feminist reconstructions of christian doctrine, narrative analysis and appraisal*, (Oxford 2000), 114.

37 E Moltmann-Wendel en J Moltmann, *God-His and Hers* (New York 1991), 35.

38 Kune Biezeveld kiest als uitgangspunt voor haar onderzoek het denken van Mary Daly. Verder bespreekt zij Van Gennep en McFague. Zie K Biezeveld, *Spoken over God als vader, hoe kan het anders?* (Baarn 1996).

zoals blijkt uit deze naam.³⁹ Dit wil echter niet zeggen dat het niet uitmaakt welke naam gebruikt wordt. Het is volgens haar juist de Triniteitsleer die voorkomt dat we projecteren.⁴⁰ Het spreken over God de Vader is ingebed in een trinitarisch spreken over God.⁴¹ Dat wil zeggen dat dit de beste manier is om te laten zien hoe de Vader en de Zoon één zijn zonder dat zij volledig in elkaar opgaan. De Cappadociërs zagen dit ook al op deze manier.⁴² Het gaat om de relatie die door deze taal tot uitdrukking wordt gebracht. En ook de Geest moet daarbij worden genoemd.⁴³ Aangezien de Drie Personen geen gender kennen, kan de Vader en Zoon relatie geen voorbeeld zijn voor het definiëren van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

4.3. Relaties

We keren terug naar het beeld van God. Allereerst betekent lijken op God dat de mens afhankelijk is van zijn Schepper. Dat vermijdt dat de ‘gelijkenis’ die de mens met God vertoont, ‘gelijkheid’ zou betekenen, ‘lijken op’ is niet ‘gelijk zijn aan’.⁴⁴ De mens staat in een afhankelijkheidsrelatie met zijn Schepper. Dat God en mens niet in elkaar opgaan blijkt ook uit het feit dat de mens, in tegenstelling tot God, bestaat uit een mannelijk en vrouwelijk

39 Biezeveld, *Spreken over God*, 297.

40 Ook Moltmann kent deze mening: “The Christian doctrine of the Trinity, with its affirmations about the motherly Father, represents a first step towards limiting the use of masculine terminology to express the idea of God, without, however, changing over to matriarchal conceptions.” Zie J Moltmann, *The Motherly Father. Is Trinitarian Patripassianism Replacing Theological Patriarchalism?*, *God as Father?*, in JB Metz, & E Schillebeeckx (ed) (Edinburgh 1981), 53.

41 Biezeveld, *Spreken over God*, 272.

42 LaCugna stelt dat “The Cappadocians explicitly denied that calling the first person ‘the Father of the Son’ suggests that God is like a father but indicate God’s relation to the Son”. Zie Catherine Mowry LaCugna, *God for Us: The Trinity and Christian Life* (New York 1991), 57.

43 Sarah Coakley wil gender niet op de verschillende Personen projecteren of op hun relatie omdat ze bang is voor stereotypering. Ze ziet het transformerende werk van de Geest als belangrijk: “In this sense human ‘gender’ is rendered both labile and fluid to something more fundamental: the workings of the divine desire in us through the power and operation of the ‘third’ that is the Holy Spirit, a transformation that is strictly speaking ineffable in human terms.” Ze gebruikt “desire” als sleutelwoord omdat het dan volgens haar niet meer gaat om een getalsmatig thema maar de Geest naar het beeld van de Drie-ene God. Zie Sarah Coakley, *The Trinity and Gender Reconsidered*, in *Gods Life in Trinity*, M Volf, & M Welker (ed). (Minneapolis 2006), 140/1.

44 Ouweneel, *De schepping van God*, 99.

geslacht. Maar, zoals in het voorafgaande geconcludeerd, de geslachtelijke differentiatie staat niet buiten het beeld van God.

We moeten de Triniteit echter niet uit elkaar trekken als zijnde de ene Persoon van meer betekenis voor het ene geslacht is dan voor het andere want daarmee doe je de eenheid tekort. Man en/of vrouw zijn gaat ook niet in de eerste plaats om lijken op de immanente of de economische Triniteit, maar vooral om de inhoud: een relatie hebben met Vader, Zoon en Geest. Beide zijn geschapen naar Gods beeld, beide hebben gezondigd, beide zijn gered door Christus en ontvangen gaven van de Geest.⁴⁵ Voor mannen en vrouwen geldt evenveel dat zij de weg van dienstbaarheid, het voorbeeld van Christus, dienen te volgen.⁴⁶ Dat zou elke keer het uitgangspunt in het bespreken van de positie van mannen en vrouwen vanuit de Schrift moeten zijn.⁴⁷ Uiteraard zegt dat voorbeeld ook iets over wie God in zichzelf is, maar zonder daarmee tot in de details te weten hoe de Personen zich tot elkaar verhouden om daaruit vervolgens een model voor mannen en vrouwen op te stellen. Nadenken vanuit een relationeel verstaan geeft ruimte aan wie God is maar ook aan mensen.

In zijn boek *Exclusion and Embrace* wijdt Miroslav Volf een hoofdstuk aan gender identiteit vanuit een relationeel verstaan. Zijn argument is tweevoudig. Hij zegt allereerst dat we de inhoud van gender identiteit niet moeten zoeken in het spiegelen aan God, omdat het gevaar van projectie groot is. Ten tweede stelt hij dat de inhoud van seksuele identiteit geworteld is in het lichaam (natuur), en uitgewerkt door de geschiedenis van sociale interactie tussen personen met seksuele lichamen (cultuur). Na deze twee opmerkingen argumenteert hij dat reflectie op God zeker van betekenis kan zijn als het gaat om de discussie over gender identiteit.⁴⁸ Hij stelt dat

45 Volsoo zegt daarover: “The Triune God is thus not merely the model for the Christian moral life, but also its source”, in *Being Created in the Image of the Triune God: the Trinity and Human Personhood*, Vosloo, R., *Created in the Image of God. Theological Forum: Vol XXVII, No 1 & 2 July*, 13-33.

46 Zie ook Grenz, S 1998. *Theological Foundations for Male-Female relationships*. *JETS* 41(4):615-630.

47 Zie voor een bespreking daarvan Leene, a.w., 209-211.

48 Miroslav Volf, *Exclusion and Embrace, A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation* (Abingdon Press 1996), 176.

God onze gezamenlijke menselijkheid modelleert en niet onze seksuele specificiteit.

What is normative is not some ‘essence’ of femininity and masculinity, but the procedures, modeled on the life of the triune God, through which women and men in specific cultural settings should negotiate their mutual relations and their constructions.⁴⁹

Een meer uitgewerkte definitie zou volgens Volf schade doen. De definitie van mannelijkheid is niet gebaseerd op dat wat vrouwen niet zijn, en vise versa.⁵⁰ In het complementaire denken is dat wel vaak het geval. Het verschil wordt dan vooral beperkt tot leiderschap versus dienstbaarheid. Bij het gelijkheid denken ziet Volf het als gevaar dat elk onderscheid wegvalt. Volf bouwt zijn visie vervolgens aan de hand van een aantal Bijbelteksten. Hij karakteriseert de Triniteit als ‘zichzelf gevend’ en dit past hij toe op mannen en vrouwen. Zoals de Personen van de Triniteit zich geven, zo moeten mannen en vrouwen dit doen. Daarin is geen onderscheid met betrekking tot gezag. Wat precies het verschil is met het egalitaire immanente denken is niet direct duidelijk. Ook blijft de vraag naar het waarom van diversiteit van mannelijkheid en vrouwelijkheid onbeantwoord omdat Volf slechts op het gezamenlijk mens-zijn gericht is. Maar Volf geeft desondanks belangrijke bouwstenen in het nadenken over mannelijkheid en vrouwelijkheid vanuit de Triniteit, zonder om in oneigenlijke vergelijkingen te vervallen.

5. Conclusies

Dit artikel begon met de vraag wat de relatie is tussen de mens als mannelijk en vrouwelijk en de Triniteit. Het is duidelijk geworden dat met name rondom het thema subordinatie de kans op projectie groot is en dat eenzijdig wordt geredeneerd vanuit de immanente Triniteit. De poging van Tom Smail om ook vanuit de economische Triniteit te redeneren maakt het nog complexer. Het is daarom verstaanbaar dat er door sommige theologen gepleit wordt om de twee onderwerpen niet met elkaar te verbinden. Toch dwingt het beeld van God zijn om verder na te denken over de betekenis van de schepping van twee geslachten.

49 Volf, *Exclusion and Embrace*, 182.

50 Volf, *Exclusion and Embrace*, 187.

In de bespreking van het beeld van God is eerst stilgestaan bij de trinitarische en relationele interpretatie. Sinds Karl Barth de Triniteit voorop stelde is er meer ruimte om mannelijkheid en vrouwelijkheid vanuit het beeld-zijn te bespreken. Het bleek dat de kwestie van taal daarbij niet onbesproken kon blijven. Juist in de kritiek (specifiek die van Bird en Shillaker) op de verbinding tussen God en gender blijkt het Godsbeeld een belangrijke rol te spelen. Om die reden is het van groot belang om vast te stellen dat de Triniteit geen gender kent. God is Geest en het is niet mogelijk om de positie van mannen en vrouwen af te leiden van een van de Drie Personen. De namen Vader, Zoon en Geest geven een relatie aan. Dat moet voorop blijven staan in het denken over het aanspreken van God.

Het beeld van God helpt om niet te vervallen in het maken van exacte kopieën omdat het gaat om een gelijkenis, maar ook om verschil. Vanuit het *imago Dei* denken staat allereerst de relatie met God centraal. Beide, mannen en vrouwen zijn gered in Christus en krijgen gaven van de Geest. In lijn met Miroslav Volf staat daarin het navolgen van Jezus voorop. In deze interpretatie is ruimte voor het man-, en vrouw-zijn zonder dat er sprake is van definiëring of een gezagsrelatie. Het beeld van God gaat daar niet over. Wat het wel wil zeggen is dat mannen en vrouwen elkaar nodig hebben om beeld van God te zijn. Samen zijn zij mens. Het heeft voorkeur om de diversiteit van de schepping niet te beperken door het bepalen van posities, geprojecteert op de Drie-eenheid. Toch blijft het Godsbeeld van de Drie-eeheid van groot belang in het nadenken over de mens. Het blijft echter zoeken welke betekenis zij heeft, naast het belang van de relatie tussen God en mensen, zonder in oneigenlijke vergelijkingen te vervangen. Maar in dat zoeken kan het beeld van God een belangrijke theologisch verantwoorde rol vervullen.

Bibliografie

- Atkins, A 1987. *Split Image, male and female after God's likeness*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Barth, Karl 1957. *Die Kirchliche Dogmatik III/1. Die Lehre von der Schöpfung*. Zürich: Evangelischer Verlag.

- Bird Michael en Shillaker Robert, 2008. Subordination in The Trinity and Gender Roles: A Response To Recent Discussion. *Trinity Journal*. 29(2):267-283.
- Biezeveld, K 1996. *Spreeken over God als vader, hoe kan het anders?* Baarn: Ten Have.
- Bilezikian, G 2001. *De kerk als gemeenschap. Hoe onderlinge verbondenheid het kenmerk van de gemeente kan worden*. Hoornaar: Gideon.
- Bird, PA 1995. Sexual Differentiation and Divine Image in the Genesis Creation Texts. In: Børresen, KE (red.), *The Image of God, Gender Models in Judaeo-Christian Tradition*. Minneapolis: Fortress Press.
- Cartledge, MJ 2009. God, Gender and Social Roles: A Study in Relation to Empirical Theological Models of the Trinity. *Journal of Empirical Theology*. 22:117-141.
- Coakley, Sarah 2006. The Trinity and Gender Reconsidered. In: Volf, M & Welker M (ed). *Gods Life in Trinity*. Minneapolis: Augsburg Fortress Press.
- Congdon, DW 2012. Trinity, Gender, and Subordination: A Response to the Trinitarian Argument for Complementarianism. [Online] http://www.academia.edu/7863514/Trinity_Gender_and_Subordination_A_Response_to_the_Trinitarian_Argument_for_Complementarianism
- Daly, M 1983. *Voorbij God de Vader. Op weg naar een feministische bevrijdingstheologie*. Amersfoort: De Horstink.
- Den Boer, C 1985. *Man en vrouw in Bijbels perspectief. Een Bijbels-theologische verkenning van de man-vrouw verhouding met het oog op de gemeente*. Kampen: Kok.
- Dennis Jowers, W & Wayne, House, H 2012. (ed.). *The New Evangelical Subordinationism? Perspectives on the Equality of God the Father and God the Son*. Picknick Publications.
- Finley, T 2001. The relationship of woman and man in the Old Testament. In: Saucy RL & TenElshof JK (red.) *Women and Men in Ministry. A Complementary Perspective*. Chicago: Moody Press.

- Fokkelman, J en Weren, W 2003. Algemene inleiding. Oog in oog met de tekst zelf. In: Fokkelman, J & Weren, W (red.), *De Bijbel literair. Opbouw en gedachtengang van de Bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties*. Zoetermeer: Meinema.
- Greene-McCreight, Kathryn 2000. *Feminist reconstructions of christian doctrine, narrative analysis and appraisal*. Oxford:University Press.
- Giles, Kevin 2002. *The Trinity & Subordinationism. The Doctrine of God & the Contemporary Gender Debate*. Illinois: InterVarsity Press.
- Grenz, Stanley J 1990. *Sexual Ethics. An Evangelical Perspective*. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press.
- Grenz, Stanley J 2001. *The Social God and the Relational Self, a Trinitarian Theology of the Imago Dei*. London: John Knox Press.
- Grenz, S 1998. Theological Foundations for Male-Female relationships. *JETS* 41(4):615–630.
- Groothuis, RM 2005. “Equal in Being, Unequal in Role” exploring the Logic of Woman’s Subordination, in Pierce, RM, Groothuis, RW & Fee, GD (ed). *Discovering Biblical Equality, Complementarity Without Hierarchy*. Downers Grove, Illinois: InterVarsity Press.
- Grudem, W 1995. *Systematic Theology An Introduction To Biblical Doctrine*. Grand Rapids: Zondervan.
- Hoek, J 1984. *Man en vrouw naar Gods beeld: een Bijbelse bezinning*. Kampen: Kok.
- Hoekema, A 1986. *Created in God’s Image*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Imbens-Fransen, Annie 1995. *God in de beleving van vrouwen*. Kampen: Kok.
- Jewett PK 1975. *Man as male and female, a study in Sexual Relationships from a Theological Point of View*. Michigan: Eerdmans.
- Johnson, EA 1997. To Let the Symbol Sing Again, *Theology Today* 54, No. 3.
- LaCugna Catherine Mowry 1991. New York: HarperSanFrancisco.

- Leene, AMJ 2013. *Triniteit, antropologie en ecclesiologie. Een kritische onderzoek naar implicaties van de godsleer voor de positie van mannen en vrouwen in de kerk*. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn.
- McCall Campbell, Cynthia 1981. *Imago Trinitatis: an Appraisal of Karl Barth's Doctrine of the Imago Dei in Light of his Doctrine of the Trinity*. Uitgever Onbekend.
- McFague, S 1994. *Modellen voor God, nieuwe theologie in een bedreigde wereld*. Zoetermeer: De Horstink.
- Medley, MS 2002. *Imago Trinitatis, Towards a relational understanding of becoming human*. Maryland: University Press of America.
- Moltmann-Wendel, E en Moltmann, J 1983. *Humanity in God*. New York: The Pilgrim Press.
- Moltmann-Wendel, E en Moltmann, J 1991. *God-His and Hers*. New York: Crossroad Publishing Co.
- Moltmann, J 1985. *Gott in der Schöpfung: ökologische Schöpfungslehre*. München: Chr. Kaiser.
- Moltmann, J 1981. The Motherly Father. Is Trinitarian Patripassianism Replacing Theological Patriarchalism? In: Metz, JB & Schillebeeckx, E (ed). *God as Father?* Edinburgh: T&T Clark.
- Moltmann, J 1985. *Gott in der Schöpfung: ökologische Schöpfungslehre*. München: Chr. Kaiser.
- Ouweneel, WJ 2008. *De schepping van God, ontwerp van een scheppings-, mens- en zondeleer*. Heerenveen: Medema.
- Schreuder, JJ 2010. *Dienende mannen en vrouwen in het huwelijk en in de kerk*. Woord en Wereld 85.
- Smail, T 2005. *Like Father, Like Son, The Trinity Imaged in Our Humanity*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Torrance, AJ 2003. 'Call No Man Father!': The Trinity, Patriarchy and God-talk'. In: Campbell DA (ed). *Gospel and Gender, a Trinitarian Engagement with Being Male and Female in Christ*. New York: T&T Clark.

- Torrance, TF 1992. The Christian Apprehension of God the Father. In: A. F. Kimel, (red.) *Speaking the Christian God, the Holy Trinity and the Challenge of Feminism*. Michigan: Eerdmans.
- Trible, P 1988. *God en sekse-gebonden taalgebruik*. Hilversum: Gooi en Sticht.
- Van Genderen J & Velema, WH 1992. *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*. Kampen: Kok.
- Van Gennep, FO 1989. *De terugkeer van de verloren Vader. Een theologisch essay over het vaderschap en macht in cultuur en christendom*. Baarn: Ten Have.
- Van den Brink, G 2003. De hedendaagse renaissance van de triniteitsleer. Een oriënterend overzicht. *Theologia Reformata*. Vol 46.
- Van de Beek, A 1996. *Schepping. De wereld als voorspel van de eeuwigheid*. Baarn: Callenbach.
- Volf, M 1998. The Trinity in our Social Program the Doctrine of the Trinity and the Shape of Social Engagement. In: *Modern Theology*. 14(3) July:404.
- Volf, Miroslav 1996. *Exculsion and Embrace, A Theological Exploration of Identity, Otherness, and Reconciliation*. Abingdon Press.
- Vosloo, R 1999. Being Created in the Image of the Triune God: the Trinity and Human Personhood. *Created in the Image of God. Theological Forum*. Vol XXVII, No 1 & 2 July: 13-33.
- Wentsel, B 2006. *Hij-is-er-bij. Handboek Bijbelse geloofsleer*. Deel I. Kampen: Kok.